

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 340.9

<https://doi.org/10.31548/law2020.02.001>

НАУКОВА СПАДЩИНА О.С. ДОБРОВА У ЦАРИНІ НАУКИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА

І.М. ЄРМОЛЕНКО, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
Email: zaritskair@gmail.com

Анотація. Статтю присвячено недостатньо висвітленому історико-правовою наукою питанню встановлення першооснов виникнення земельного права на території сучасної України. Розглянуто науковий доробок у зазначеній сфері, напрацьований українським вченим-юристом О.С. Добровим у першій половині ХХ століття. Зокрема аналізується його наукова праця, у якій розглянуто особливості зародження земельного права у литовсько-українській державі ХVI століття. Проведено авторську історичну паралель між процесом диференціації первісно єдиної великокняжої земельної власності на тодішні форми з їх сучасними аналогами, якими є державна, приватна та комунальна форми в сучасному їх сприйнятті.

Ключові слова: землеволодіння, землекористування, історія земельного права, князівське землеволодіння, феодальне землеволодіння, селянське землеволодіння

Актуальність.

Найважливішою рисою будь-якої галузі науки є її об'єктивність передусім у оцінюванні досліджуваних матеріалів та формулюванні одержаних результатів. Між тим, щодо об'єктивності вітчизняної історичної науки в цілому та її юридичної проєкції у вигляді історії держави і права зокрема, традиційно й небезпідставно існували сумніви. Причини полягали

у прагненні сусідніх країн перебрати на себе славу українську історію. І лише тепер настав час для усунення існуючих прогалин та викривлень в історико-правовій оцінці українського державотворення і невід'ємного від нього процесу вітчизняного правотворення. Однією з найменш досліджених у історичному розрізі юридичних сфер є земельне право, хоча земельне питання серед українців завжди відзначалося найбільшим ступенем со-

ціальної напруги. Поглиблюється таке становище, особливо у радянський час, тривалим замовчуванням імен вчених, які займали проукраїнську позицію, та їх наукової спадщини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Вивчення історії держави і права України в радянський час прийнято взагалі відносити до найбільш занедбаних сфер у вітчизняній суспільствознавчій науці. Лише у 20-ті роки минулого століття, в короткий період «українізації», можна говорити про окремі здобутки українського історичного правознавства. Вони пов'язуються з іменами Миколи Василенка, Миколи Максимейка, Михайла Слабченка, Онікія Малиновського (Терлюк, 2006: 8). Усі зазначені вчені входили до Всеукраїнської академії наук (1921–1936 рр.) і були продовжувачами школи так званого «західно-руського права», найбільш яскравими представниками і засновниками якої були М.Ф. Володимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. За свою проукраїнську позицію всі вказані вчені-члени Всеукраїнської академії наук у різний час постраждали від переслідувань радянської каральної машини. Разом з тим усі вони досліджували переважно загальні аспекти виникнення і становлення української державності та права, не приділяючи належної уваги питанням формування земельних відносин. У цьому відношенні показовим і актуальним є творчий доробок О.С. Доброва, присвячений питанням формування українського земельного права. Водночас слід звернути увагу на недослідженість наукової спадщини О.С. Доброва з боку історико-правової доктрини.

Поки що зроблені лише перші кроки з відновлення його ім'я і наукових праць (Міхневич, 2011: 166, 170).

Тому **метою** цієї статті є дослідження наукового вкладу О.С. Доброва у сферу вивчення передумов виникнення земельного права на території сучасної України.

Результати.

Комплексною науковою працею зазначеного вченого є стаття «Земельне право на Україні в XVI ст.», опублікована у трьох номерах Вісника радянської юстиції за 1930 р. під різними підзаголовками (Добров, 1930), завдяки чому стаття сприймається як три самостійні праці, які розкривають відповідно питання українсько-литовського феодалізму і земельних прав великого князя литовського, шляхетського землеволодіння і селянського землеволодіння. При цьому слід заголосити увагу на вживанні формулювання саме «українсько-литовського» для позначення характеру тогочасного феодалізму на відміну від поняття литовського та польського феодалізму, застосовуваного у сучасній навчальній літературі (Страхов & Румянцев, 2000: 133), а також вказати на використання формулювання «Литовсько-Українська держава XVII століття» (Добров, 1930, 10–11(165): 302). Така позиція О.С. Доброва свідчить, по-перше, про його високу національну правосвідомість, спрямовану на відстоювання саме української природи феодального державотворення, яке відбувалося на території сучасної України, а, по-друге, є прикладом особистої сміливості у проголошенні об'єктивних наукових положень, що йшли у розріз з ідеологічною платформою правлячої партії. Нарешті, звернення

до історичної тематики формування земельної власності в Україні має передусім методологічний характер для розвитку історико-правової науки з огляду на віковичну політичну вагомість земельного питання для України, яке було перманентним чинником у численних соціальних протестах селянства і не віднайшло свого логічного завершення й дотепер.

Аналізована праця О.С. Доброва характеризується значним пізнавальним моментом у контексті зародження механізму диференціації форм права власності на землю. Вчений робить висновок про розмежування державної і особисто великокнязівської земельної власності за принципом *bona mensae regiae* (хороша порція короля), яке на практиці набуло значення з часу Люблінської унії 1569 р., а остаточної реалізації набуло в двох універсалах короля Сигизмунда III в 1588 р. (Добров, 1930, 10–11(165): 303). Це цікавий факт з погляду історичних особливостей формування права державної власності на землю в Україні, якому в сучасній науковій (Настіна, 2011: 7) і навчальній літературі (Страхов & Румянцев, 2000: 133–139; Трофанчук, 2003: 98–101; Терлюк, 2006: 91–100), на жаль, не приділено належної уваги. Між тим, це по суті перший розподіл земельної власності великого князя на державну, спрямовану на забезпечення державних функцій, і приватну, призначену безпосередньо для утримання князівської сім'ї. Зазначене становище проіснувало аж до припинення монархії на початку XX ст.

Наступною віхою у поглибленні приватизаційних тенденцій щодо великокняжої земельної власності стало поступове розширення обсягу земельних прав феодальної шляхти. Спочатку навіть удільні князі та їх нащадки,

які одержували земельні наділи за виконання військової повинності, мали право розпоряджатися ними лише з дозволу верховного правителя. І лише пізніше з XVI ст. на зміну володінню протягом одного чи двох «животів» (поколінь – *moє I.C.*), тобто сучасному володінню, прийшло довічне володіння шляхетських сімей із закріпленням можливості вільного розпорядження цими землями, що знайшло своє закріплення у II та III Литовських Статутах (Добров, 1930, 16(170): 463–465). Таким чином, О.С. Добров змальовує картину первісного виникнення і подальшого становлення приватної власності на землю в Україні внаслідок поступової трансформації виключного права суверена на належну йому землю в межах держави у права приватних власників, якими були феодалы-шляхтичі.

Щодо земельних прав селян, то О.С. Добров прямо не вказує на можливість мати ними землю у приватній власності, застосовуючи термін «землеволодіння» для категорії вільних та правоздатних селян (Добров, 1930, 18(172): 523). Побічно він вказує, що в XIV–XV ст.ст. розпоряджатися землею міг лише великий князь, а решта землеволодільців лише з його дозволу, а вже з другої половини XVI ст. законодавчі акти (Статут 1566 р.) надав землевласникам-шляхтичам право розпорядження своїми володіннями, а звичаєве право надало таку можливість і для селян (Добров, 1930, 18(172): 524). З цього можна зробити висновок про фактичне існування випадків приватної власності селян на землю. Однак посилання на звичаєвий регулятор, як підставу виникнення таких можливостей, зважаючи на субсидіарність норм звичаєвого права порівняно з II Литовським Статутом

1566 р., виводить такі випадки на малоймовірний рівень виникнення.

Тим більше, з подальшого тексту, де розкривається тенденція до загального закріпачення селян, які господарювали на землях феодалів, можна зробити висновок про відсутність передбаченої законом можливості набуття приватної власності на землю селянами. Таким чином, застосовуване О.С. Добровим поняття «селянське землеволодіння», є проявом фактичного землеволодіння із закріпленням титульного володіння за феодалом. Разом з тим, землеволодіння є пасивною за своїм змістом категорією, бо відбиває лише момент фізичного перебування земельної ділянки у певного селянина без вказування на обов'язковість її обробітку. Зважаючи на це, особливості господарювання селян на чужій землі доцільніше розкривати через термін «землекористування».

Сучасні дослідники за ступенем залежності від феодалів у Великому князівстві Литовському поділяють селянство на три групи: 1) вільні селяни, які ще мали право безумовного виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань; 2) найчисленніша група залежних селян, які ще мали право виходу, але за певних умов: у визначений час, після сплати феодалу встановленого викупу або надання «замісника» (селянина такого самого ступеня залежності; 3) закріпачені селяни, які позбулися права виходу від феодала (Страхов & Румянцев, 2000: 140). Натомість О.С. Добров при класифікації селян пропонував враховувати: 1) наявність у складі селянства різних за своїм правовим становищем груп; 2) відмінність в правовому становищі державних та приватно-володільницьких земель, які знаходили-

ся в посіданні селян; 3) динамічний характер земельних взаємин селян в XVI ст. (Добров, 1930, 18(172): 523). Як бачимо, у сучасній класифікації надається тільки диференціація селянського землекористування за феодалною залежністю, тобто різновидами користування приватно-володільницькими землями. При цьому випускається з уваги важливий пласт відносин користування землями державної власності.

Крім того, О.С. Добров виокремлює форми селянського землеволодіння, основною серед яких було дворище, що бере своє початок ще з XI ст. під час розпаду родового устрою. До інших форм організації селянства він відносить сільську й волосну общини. Сільська община (круг, копа, громада) являла собою об'єднання декількох дворич, розташованих поряд і які навіть іноді виникали через поділ одного дворича. Поряд з дворичами територію села становили й общинні землі спільного користування, які не підлягали переділу на відміну від російської общини (Добров, 1930, 18(172): 523). Це цікаве спостереження, але, як видається, автор порівнює дещо різні періоди функціонування українських селянських громад XVI ст. і російських общин, які одержали право переділу общинних земель після 1861 р., тобто у XIX ст. Тоді ж аналогічне право одержали і українські громади, які перебували на території Російської імперії. Не підлягання громадських земель переділу можна пояснити лише з боку звичаєвого права, яке закріпило поведінкові моделі, запроваджені законодавством Великого князівства Литовського у XVI ст. Водночас слід звернути увагу на те, що громадські (общинні) землі, які не підлягали

переділу, а лише використовувалися спільно або тимчасово надавалися у приватне користування з метою одержання доходів для потреб громади, є нічим іншим, як прообразом сучасної комунальної (муніципальної) форми права власності на землю.

Висновки і перспективи.

У теорії історико-правової науки, втім як і науки земельного права, недостатньо висвітлені моменти виникнення першооснов земельного права на території сучасної України. Між тим, існує низка маловідомих широкому колу науковців імен вчених, які присвятили свою увагу зазначеним питанням. Одним з таких вчених є О.С. Добров, вивчення наукового доробку якого дало змогу глибше зрозуміти аспекти формування князівського, феодального та селянського землеволодіння як зародків сучасних форм власності на землю. Узагальнення положень напрацювання О.С. Доброва дало змогу провести історичну паралель між процесом диференціації первісно єдиної великокняжої земельної власності на тодішні форми з їх сучасними аналогами, якими є державна, приватна та комунальна форми власності на землю. Разом з тим, застосовуване О.С. Добровим для характеристики тогочасних земельних відносин поняття селянського землеволодіння не відповідає змісту останніх, адже землеволодіння є пасивною за своїм змістом категорією, бо відбиває лише момент фізичного перебування земельної ділянки у певної особи без вказування на обов'язковість її обробітку. Зважаючи на це, особливості господарювання селян на чужій землі доцільніше розкривати через термін «землекористування».

Одержані узагальнення є не тільки основою для подальших наукових розвідок земельно-правової спадщини маловідомих на сьогодні вчених, а впроваджують новий вектор у встановленні історичних передумов виникнення земельного права, точкою відліку якого за радянських часів вважалося саме радянське законодавство, зокрема більшовицький Декрет про землю (1917 р.).

Список використаних джерел

1. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): Навчальний посібник. Київ: Атіка, 2006. 400 с.
2. Міхневич Л.В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906–1930 рр.); за заг. ред. І.Б. Усенка. Київ: КНЕУ, 2011. 286 с.
3. Добров О. Земельне право на Україні в XVI ст. Вісник радянської юстиції. 1930. № 10–11(165). С. 302–303.
4. Добров О. Земельне право на Україні в XVI ст. Вісник радянської юстиції. 1930. № 16(170). С. 463–465.
5. Добров О. Земельне право на Україні в XVI ст. Вісник радянської юстиції. 1930. № 18(172). С. 523–524.
6. Страхов М.М., Румянцев В.О. Українські землі під владою Польщі та Литви (кінець XIV – перша половина XVII ст.). Історія держави і права України: Підручник. У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Т. 1. Київ: Ін Юре, 2000. С. 128–202.
7. Настіна О.І. Право державної власності на землю в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ: 2011. 20 с.
8. Трофанчук Г.І. Литовсько-Руська держава. Історія держави і права України: Підручник / За ред. А.С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 80–93.

References

1. Terliuk, I.Ya. (2006). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy (Donovitnii chas)* [History of the state and law of Ukraine (Pre-New Age)]. Kyiv: Atika, 400 (in Ukrainian).
2. Mikhnevych, L.V. (2011). *Rozvytok yurydychnoi nauky i osvity v Kyivskomu komertsiiinomu instytuti – Kyivskomu instytuti narodnoho hospodarstva (1906–1930)* [Development of legal science and education in the Kyiv Commercial Institute – Kyiv Institute of National Economy (1906–1930)]; za zah. red. I.B., Usenka. Kyiv: KNEU, 286 (in Ukrainian).
3. Dobrov, O. (1930). *Zemelne pravo na Ukraini v XVI st. Visnyk radianskoi yustytzii* [Land law in Ukraine in the XVI century. Bulletin of Soviet Justice], 10–11(165): 302–303 (in Ukrainian).
4. Dobrov, O. (1930). *Zemelne pravo na Ukraini v XVI st. Visnyk radianskoi yustytzii* [Land law in Ukraine in the XVI century. Bulletin of Soviet Justice], 16(170): 463–465 (in Ukrainian).
5. Dobrov, O. (1930). *Zemelne pravo na Ukraini v XVI st. Visnyk radianskoi yustytzii* [Land law in Ukraine in the XVI century. Bulletin of Soviet Justice], 18(172): 523–524 (in Ukrainian).
6. Strakhov, M.M. & Rumiantsev, V.O. (2000). *Ukrainski zemli pid vladoiu Polshchi ta Lytv (kinets XIV – persha polovyna XVII st.)*. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [Ukrainian lands under the rule of Poland and Lithuania (end of XIV – first half of XVII century). History of the state and law of Ukraine] / Za red. V.Ya., Tatsiia, A.Y., Rohozhyna. Kyiv: In Yure, 1: 128–202 (in Ukrainian).
7. Nastina, O.I. (2011). *Pravo derzhavnoi vlasnosti na zemliu v Ukraini* [State ownership of land in Ukraine]; *Nats. un-t bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy*. Kyiv, 20 (in Ukrainian).
8. Trofanchuk, G.I. (2003). *Lytovsko-Ruska derzhava. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [Lithuanian-Russian state. History of the state and law of Ukraine] / Za red. A.S., Chaikovskoho. Kyiv: Yurinkom Inter, 80–93 (in Ukrainian).

I.M. Yermolenko (2020). SCIENTIFIC HERITAGE OF O.S. DOBROV IN THE FIELD OF THE SCIENCE OF LAND LAW. Law. Human. Environment, 11(2):6-11.

<https://doi.org/10.31548/law2020.02.001>.

Summary. *The article is devoted to the insufficiently covered by historical and legal science issue of establishing the basics of land law in modern Ukraine. The scientific achievements in this field, developed by the Ukrainian scientist-lawyer O.S. Dobrov in the first half of the twentieth century. In particular, his scientific work is analyzed, which considers the peculiarities of the origin of land law in the Lithuanian-Ukrainian state of the XVI century. The author's historical parallel between the process of differentiation of the originally single Grand Ducal land ownership into the then forms with their modern analogues, which are public, private and communal forms in their modern perception, is made.*

Keywords: *land tenure, land use, history of land law, princely land tenure, feudal land tenure, peasant land tenure*